

Neoliberal Eşitsizlikler, Demokratik Kültür ve Eğitim

Raşit Çelik

Doç. Dr.
Ankara Üniversitesi
rcelik@ankara.edu.tr
0000-0003-1171-3156

Öz: Bu çalışma neoliberal ekonomi teorisinin ortaya çıkardığı eşitsizlikler ve eğitim ilişkisi odağında eleştirel bir tartışma sunar. Öncelikle neoliberalizmin temel argümanları ve demokratik kültüre etkileri ele alınır. Ardından neoliberal politikaların eşitsizlik odağındaki sonuçları ortaya koyulur. Sonrasında Freire'nin görüşleri çerçevesinde özgürleşme ve insanileşme fikirleri etik ve politik boyutlarıyla tartışılır. Bu tartışmayla ilişkili bir şekilde, neoliberal politikalara karşı özgürleşme ve eğitim anlayışı odağında bir tartışmayla eşitlikçi demokrasilere dair bazı yorumlarla çalışma tamamlanır.

Anahtar kelimeler: Freire, eleştirel pedagoji, neoliberalizm

Neoliberal Inequalities, Democratic Culture, and Education

Abstract: This article provides a critical discussion on the relationship between education and inequalities created by neoliberal economic theory. First, it addresses the basic arguments of neoliberalism and its effects on democratic culture. Then, it presents neoliberal policies' outcomes focusing on inequalities. Later, based on the thoughts of Freire, it discusses the concepts of liberation and humanization in relation to ethics and politics. Accordingly, through a discussion on liberation and education against neoliberal policies, the article finalizes with some remarks on egalitarian democracies.

Keywords: Freire, critical pedagogy, neoliberalism

Giriş

Paulo Freire (1921-1997) yirminci yüzyılın en etkili filozoflarından biridir. Freire'nin (2000) artık klasikleşmiş eserlerinden biri olan *Pedagogy of the Oppressed* yayınlandığı andan itibaren felsefenin en önemli metinlerinden biri olarak yerini almıştır. Freire özellikle eğitime dair iki farklı yaklaşımı karşılaştırmalı bir şekilde ele alır. Bunlardan biri olan bankacı eğitim modeli öğretmenden öğrenciye doğru tek yönlü bir bilgi aktarımına dayalı eğitim modelini ifade ederken, problem tanımlayıcı eğitim modeli öğretmen ve öğrencinin birlikteliği üzerine kurulu olan ve bilginin aktif şekilde sorgulanarak oluşturulduğu bir süreci ifade eder.

Freire'nin (1998) bir diğer önemli eseri olan *Pedagogy of Freedom* özellikle insana yakışır bir ideali gerçekleştirilmeye karşı önemli tehlikelere vurgu yapar. Bu eserinde hem önceki eserlerinin temel fikirlerini yeniden ele alırken hem de güncel antidemokratik politikalara karşı önemli değerlendirmelerde bulunur. Freire bu eserinde özellikle neoliberal politikaların ürettiği yalanlar, yarattığı yanılgılar ve insanlar üzerinde kurduğu yönlendirici ideolojik etkiler hakkında yorum yapmaktan ve bunları eleştirmekten geri durulmaması gerektiğini savunur, çünkü neoliberal politikalar küresel ölçekte eşitsizlikleri arttırarak politikalar üzerindeki hakimiyetini ve varlığını sürdürmeye devam etmektedir. Özellikle eleştirel düşünceye, insanileşmeye ve özgürleşmeye karşı giderek artan baskıcı, antidemokratik ve otoriter uygulamalar neoliberal kuramın politikaya hakimiyetiyle giderek yaygınlaşmaktadır. Bu çerçevede Freire serbest piyasanın diktatörlüğü olarak tanımladığı bu gibi politikaların demokratik kültüre yönelik olumsuz ve derin etkilerine karşı önemli görüşler sunar.

Bununla beraber, eğitimin serbest piyasa ekonomisinin bir uzantısı haline gelmesi Freire'nin en önemli kaygılarından biridir. Ayrıca, her ne kadar Freire'nin tartışmalarının ağırlığı pedagoji üzerine olsa da onun görüşleri yalnızca bir eğitim tartışması değil aynı zamanda etik, epistemolojik, politik ve ekonomik boyutları da olan tartışmalar bütünüdür. Buna uygun olarak Freire'nin etik, politika ve eğitim alanlarındaki görüşleri birbirlerini bütünleyici nitelik taşır. Freire eleştirel, problem tanımlayıcı ve diyalog temelli bir eğitim anlayışını detaylandırarak baskıcı toplumsal düzenlerin ortadan kaldırılıp daha insani düzenlerin oluşturulabileceğini savunur. Ona göre insanlığın evrensel bir etik amacı vardır. Bu amaç Freire'nin ifadesiyle insanileşmektir. Bu kavramla, eleştirel ve diyalog temelli bir gelişim süreci üzerinden daha ileri seviyede insan olmaya devam etme düşüncesi vurgulanır. Bu bakımdan Freire için bu süreç ontolojik ve tarihsel bir gelişimin ifadesidir (Roberts, 2003).

Fakat, eşitsizliklerin sürdürülmesi üzerine kurulu olan neoliberal politikalar Freire'nin savunduğu özgürleştirici ve insanileştirici yaklaşımın tam aksi sonuçlar ortaya çıkarmaya devam etmektedir. Neoliberal politikaların bir sonucu olarak giderek açılan gelir eşitsizliği nedeniyle toplumlar hem kendi içlerinde hem de birbirleri arasında sosyo-ekonomik olarak ayrılmaya devam etmektedir. Kâr-zarar hesabına dayalı kontrolsüz uygulamalar üzerinden küresel ölçekte ekonomiyi yöneten çok küçük bir azınlık, insanlığın genel etik çabasına uygun bir toplumsal düzeni gerçekleştirmek yerine otoriter bir düzeni korumaya ve sürdürmeye devam etmektedir. Bu nedenle Freire (1998) serbest piyasa etiğinin insanlığın tümü için ortak ve değerli bir etik anlayışı ortaya koyamayacağı düşüncesindedir. Freire'nin tüm insanların daha iyi koşullar altında gelişerek var olmaya

devam etmelerini öngören etik anlayışı ile kontrolsüz serbest piyasa uygulamalarını benimseyen etik anlayış arasında benzerlik kurmak dahi neredeyse imkânsız görünmektedir.

Bu kapsamda bu çalışma ilk olarak neoliberalizmin genel yapısını, demokratik kültüre etkilerini ve ortaya çıkardığı eğitimsel sonuçları ortaya koyacaktır. Ardından, neoliberal eşitsizliklere karşı Freire'nin özgürleşme ve insanileşme odağındaki fikirlerini tartışacaktır. Son olarak özgürleşme ve eğitim üzerine bir tartışmanın ardından sonlanacaktır. Ayrıca, bu çalışma Freire'nin etik, insan ve eğitim odağındaki görüşleri kapsamında neoliberal kültüre karşı eleştirel bir tartışmayla sınırlıdır. Freire'nin pedagojik yaklaşımı bu sınırlılık çerçevesinde ilgili olduğu kapsamda ele alınacaktır. Freire'nin pedagojisi üzerine daha ayrıntılı çalışmalara ayrıca bakılabilir.

Neoliberalizm ve Demokratik Kültür

Neoliberalizm serbest piyasa, serbest ticaret, güçlü özel mülkiyet hakları gibi karakteristiklerin belirlediği bir yapı içinde bireysel girişimcilik üzerine kurulu bir düzenin insanlığın iyi oluşunu en yüksek şekilde gerçekleştirebileceğini varsayar (Harvey, 2005). Bunu gerçekleştirmenin yolu olarak minimal bir devlet anlayışı ve güçlendirilmiş bireysel haklar ve özgürlükler savunulur. Fakat bu argüman, temel haklar ve özgürlükler üzerine değil serbest piyasanın işleyişi için gerekli olan haklar ve özgürlükler üzerine kuruludur. Çünkü neoliberal ekonomi kuramı, devletin müdahalesi olmadığında serbest piyasanın kendi başına mükemmel şekilde işleyeceğini savunur. Bu nedenle, devletin kontrolünün ve müdahalesinin olmadığı ve serbest piyasa kurallarının işlediği bir ekonomi düzenini öngörülür.

Neoliberal kuramın dünya tasavvuru da buna uygun olarak büyük bir pazar şeklinde ifade edilebilir. Bu pazarın üyeleri olan insanlar, genel olarak yatırımcı ve tüketici rolleriyle karakterize edilirler. Tüketici olarak insanın tercih hakkı ise demokratik tavrın neoliberal tanımı olarak ortaya çıkar. Başka bir ifadeyle, demokrasi neoliberal anlayış içinde tüketimle sınırlı davranışlar bütününe ifade eden dar bir anlama indirgenir (Apple, 1999). Bu şekilde daraltılmış bir toplumsal düzen anlayışı içinde neoliberal kuram ekonomik rasyonelliği en güçlü yöntem olarak görür ve kâr-zarar hesabına dayalı bir etik anlayışı yüceltir (Apple, 1996, 1999). Bu anlayışa göre her insan ya da başka bir ifadeyle her rasyonel aktör, eylemlerini planlarken kendi kârını en yüksek seviyeye çıkarmayı gözetir.

Bununla beraber neoliberal ekonomi kuramı yalnızca ekonomi politikalarına değil, politikanın tüm alanlarına hakimiyet kurmuş durumdadır. Bu hakimiyetin bir sonucu olarak bir yandan tüm politika ekonomiye indirgenmişken, bir yandan da yaşamın tüm alanlarında neoliberal ekonominin bakış açısının dönüştürücü etkileri görülmeye devam etmektedir (McAfee, 2017). Böylece neoliberal düşüncenin hayatın tüm alanlarına nüfuz etmiş olması nedeniyle, neoliberal kuramın temel bakış açısı ve kavramları insanların düşünüş ve davranışlarını da yönlendirici hale gelmiştir. Başka bir ifadeyle, neoliberal düşünce bir çeşit toplumsal pedagojiye dönüşmüş durumdadır (Giroux, 2017). Örneğin serbest piyasanın dili ve mantığı insanlar arasındaki iletişimi, etkileşimi ve davranışları da etkiler hale gelmiştir. İnsanlar arası ilişkilerde kâr-zarar analizi belirleyici bir faktör haline almış ve eşitsizlikler çoğu insana doğal ve işlevsel görünmeye başlamıştır (Amable, 2011; Centeno ve Cohen, 2012). Ayrıca, birçok insan toplumların kendi içinde ve birbirleri

arasında görülen eşitsizliklerin, geniş kitlelere yayılan işsizlik probleminin, giderek artan yoksulluğun, yokluğun, sömürü ve ayrımcılığın kaçınılmaz olduğu yanığına kapılmaktadır (Roberts, 2003).

Bu gibi örneklerin de gösterdiği üzere, neoliberal serbest piyasa ekonomisi demokratik toplum kültürüne de hükmetmekte ve dolayısıyla demokratik kültürün devamlılığını önemli derecede tehlikeye atmaktadır (Brown, 2015; Giroux, 2016, 2017). Neoliberal politikalar yalnızca giderek artan şekilde eşitsizlikleri çoğaltmakla kalmayarak, otoriter politik tavrı da hâkim kılmış ve küresel olarak yaygınlaştırmıştır (Bloom, 2017). Yukarıda ifade edilen kendi kârına odaklı rasyonel aktör anlayışına uygun olarak, eşit vatandaşlık anlayışından giderek uzaklaşmış ve daha çok ekonomik gücün daha çok hak ve nüfuz anlamına geldiği eşitsizlikçi bir anlayış yaygınlaşmıştır. Neoliberal bakış açısının insanların düşünüş biçimlerine bir etkisi de çoğu insanın sanki toplumsal düzenler başka türlü işleyemezmiş gibi düşünmeye başlamasında görülebilir (Amable, 2011; Centeno ve Cohen, 2012; Davies ve Bansel, 2007; McCarthy ve Prudham, 2004). Bu durum da yine demokratik kültürün sürdürülmesi bakımından önemli bir tehlike olarak görülmelidir. İnsanların neoliberal düşüncenin etkisiyle demokratiklikten uzaklaşmaları son derece yıkıcı toplumsal sonuçlar doğurma riskini öne çıkarmaktadır.

Ortaya çıkan bu gibi sonuçlar toplumsal birliktelik algısı, hakkaniyet anlayışı, eşit haklar ve özgürlükler üzerine kurulu eşit vatandaşlık düşüncesi gibi demokratik değerlerin zayıflamasına neden olmuştur (Schlicht vd., 2010). Neoliberal politikaları ve uygulamaları tanımlayan rasyonel aktör, yatırımcılık, tüketim, kâr-zarar hesabı, işlevsel eşitsizlikler gibi kavramlar ve değerler günümüz çoğulcu demokrasilerinin değerleri olarak tanımlanmamalıdır, çünkü bunlar eşitlikçi demokratik değerler ve idealler ile açık şekilde çelişmektedir. Bir yandan demokratik işleyiş otoriterleşirken, bir yandan da demokratik kültürden uzaklaşmış ve bilgisizliğe dayalı bir tüketim kültürünü içselleştirmiş kitleler ortaya çıkmaktadır (Giroux, 2016). Kısaca, neoliberalizm demokrasiler için büyük bir tehlike arz etmeye devam etmektedir (Brown, 2015; Chomsky, 1999, 2016; Giroux, 2016, 2017; McAfee, 2017).

Eşitsizlikçi Eğitim Politikaları

Neoliberal ekonomi kuramı, politikanın diğer alanlarına nüfuz ettiği gibi eğitim alanına da nüfuz ederek eğitimin önemli bir ticaret potansiyeli taşıması gerekçesiyle zaman içinde eğitim politikalarına da özellikle hakimiyet kurmuştur. Bu durumun ilk bakışta görülebilecek etkilerinden söz etmek gerekirse, özelleştirme ve tüketim kavramlarının eğitim politikaları ve uygulamalarına kurduğu hakimiyet vurgulanabilir. Eğitim alanındaki özelleştirme ve ticarileşmeyle beraber, Marginson (1995) tarafından vurgulandığı gibi eğitimi artık kamusal bir hizmet olarak görmek zorlaşmıştır. Eğitim, Marginson'un bu tespiti yaptığı tarihten bu yana geçen sürede kamusal bir hizmet olmaktan giderek daha da uzaklaşmıştır.

Neoliberal bakış açısıyla uygulamaya koyulan politikalar ebeveynleri çocukları için eğitim satın alan yatırımcılara, eğitimi çocukların gelecekteki iyi oluşları için bir yatırım aracına ve öğrencileri kendileri üzerine yatırım yapılan insan sermayesine dönüştürmüştür (Proctor ve Aitchison, 2015). Fakat eğitimin serbest piyasanın bir aracı olarak bu şekilde bir yatırım aracına dönüştürülmesi, varlıklı ailelerin ya da çocukları için eğitim satın alma

imkânına sahip ailelerin nitelikli eğitime erişim fırsatlarına sahip olduğu, yoksul ailelerin ya da bu ekonomik ürünü satın alamayacak durumdaki ailelerin çocuklarının ise nitelikli eğitim fırsatlarından yararlanamadığı bir ayrışmayı da beraberinde getirmiştir. Neoliberal politikaların bu gibi sonuçları, öğrencilerin nitelikli eğitime erişimini ve eğitimsel kazanımlardan faydalanabilmelerini ailelerinin sosyo-ekonomik statüsüne oranlı hale getirmiştir.

Bu durumun en önemli sonuçlarından biri de bilginin satın alınan bir metaya dönüştürülmüş olmasıdır. Eğitimin ailelerin çocuklarının gelecekteki iyi oluşları için satın aldığı bir yatırım aracına dönüşmüş olması da dikkate alındığında, bilgiye erişimin ve bilginin kişisel yaşam üzerinde belirleyici olan gelişim sürecinin de satın alınan eğitimle ilişkili olduğu söylenebilir. Yani insanların nasıl bir yaşam sürdürecekleri bakımından önemli derecede belirleyici bir etkisi olan eğitimin, böyle bir yatırım anlayışının sonucu olarak toplumsal eşitsizlikleri doğurduğu açıktır. Yukarıda değinildiği gibi, eşitsizliklerin doğal ve işlevsel görülmesine yol açan nedenlerden biri de işte bu neoliberal eğitim politikalarıdır. Bu gibi eşitsizlik temelli eğitim uygulamaları, sadece eğitimsel eşitsizliklerin değil genel olarak eşitsizliklerin kaçınılmaz ve işlevsel olarak algılanmasına neden olmaktadır.

Ayrıca bilginin de satın alınan bir metaya dönüşmesiyle ilgili olarak başka bir eleştiriye de değinmek gerekirse, neoliberal bakış açısının bilginin değerine yönelik etkilerinden söz edilebilir. Eğitim ve bilgi konusundaki genel neoliberal tavra uygun olarak, söz konusu kuram bilginin değerini ekonomik sonuçlarına göre değerlendirerek ortaya koyduğu için, bilginin değerinin performans ve verimlilikle ilişkilendirildiğini vurgulamak gerekir. Yani neoliberal bakış açısına göre bilginin değerini belirlemek adına performansı ölçmek ve verimliliği ortaya koymak esas alınan yaklaşımlar arasındadır. Eğitim odağında örneklemek gerekirse, standartlaştırılmış sınavlar gibi uygulamalar bu anlayışının önemli bir sonucu olarak görülebilir. Bu nedenle neoliberal eğitim politikalarının önemli bir bileşeni de standartlaştırılmış sınavlardır.

Standartlaştırılmış sınavlar uygulamasının önemli bir boyutu, eşitsizlikler problemiyle doğrudan ilişkilidir. Bu ilişki çerçevesinde, eğitim imkanlarından ve fırsatlarından eşit olmayan şekillerde yararlanılmasının ve böylece eğitim yoluyla ortaya çıkabilecek bireysel ve toplumsal sonuçların eşitsizlikleri daha çok arttırmasının ardındaki neoliberal gerekçelendirmenin ne derece gerçekçi ve savunulabilir olduğuna değinmek gerekir. Neoliberal bakış açısına göre, herkesin eğitimden eşit şekilde yararlanabilmesi için politikalar üretmek ve kaynakları buna göre dağıtarak herkesin belirli bir seviyeye ulaşmasını sağlamak yerine daha az sayıda ama daha çok başarılı insanlar yetiştirmek ekonomik gelişim açısından daha verimli görülür (Çelik, 2019). Fakat standartlaştırılmış uluslararası sınavlara dair analizler eşitlik ilkesini benimseyen ülkelerin daha çok sayıda yüksek başarılı öğrenci yetiştirirken aynı zamanda daha yüksek ortalama başarı seviyesine sahip olduğunu ve eşitlik ilkesini benimsemeyen ülkelerin daha az sayıda yüksek başarılı öğrenci yetiştirmekle beraber daha düşük genel ortalama başarı ürettiklerini göstermektedir (Condron, 2011). Dolayısıyla, her ne kadar neoliberal bakış açısı genelin ortalama başarısı yerine az sayıda yüksek başarılının yetiştirilmesinin daha çok ekonomik kazanç ve ilerleme sağlayacağı varsayımıyla eğitimsel kaynakların ve imkânların eşitsizlik üzerine dağıtımını savunsa da ortaya çıkan sonuçların neoliberal gerekçelendirmeyi

desteklemediği ve bu varsayımı yanlışladığı açıkça görülmektedir.

Buna ek olarak, neoliberal bakış açısının savunduğu bu eğitimsel eşitsizlikler üzerine kurulu argümanın bir diğer varsayımını savunmak da oldukça zordur. Bu varsayıma göre, bir toplum sınırlı sayıda iyi yetişmiş işgücü ürettiğinde hem uluslararası sermayeyi yatırım için kendine çekebilecektir hem de bu sınırlı sayıda kişi için yapılan daha yüksek eğitimsel harcamalar daha yüksek gelir olarak geri dönecektir. Fakat yine ortaya çıkan sonuçlara bakıldığında, iyi yetişmiş olarak tanımlanan işgücünün gelişmiş ekonomilerden çok, düşük gelir seviyesi ve düşük maliyetli işgücü ekonomilerinin yürütüldüğü ülkelerde toplandığı ve böylece daha yüksek gelir olarak beklenen yatırımın karşılığının gerçekleşmediği görülmektedir (Brown ve Lauder, 2006; Holborow, 2012). Aksine, serbest piyasa yatırımcısı için daha düşük maliyetli olarak görülen iş gücünün daha çok tercih edildiği ortaya çıkmaktadır. Yani iyi yetişmiş olma durumu daha yüksek ekonomik getiri beklentisini karşılamamaktadır. Benzer şekilde, az sayıda ama daha iyi yetişmiş işgücü anlayışını benimseyen neoliberal politikaların izlendiği ABD gibi ülkelerde, daha çok iş imkânı yaratılması beklentisinin de gerçekleşmediği bu durumla ilişkili başka bir sonuçtur (Brown ve Lauder, 2006; Holborow, 2012). Dolayısıyla, eğitimsel eşitsizlikler ve bunun sonucu olarak toplumsal eşitsizlikler üzerine kurulu neoliberal argümanın bu gibi varsayımlarının yanlışlığı açıktır.

Fakat neoliberal varsayımların yanlışlanmasının ötesinde, izlenen bu gibi politikaların toplumsal sonuçları daha yıkıcıdır. Neoliberal eğitim politikaları, eğitim programlarına ve eğitimin içeriğine de nüfuz etmiştir. Örneğin girişimcilik tüm müfredatlarda vurgulanan ortak değerler arasındayken, demokratik vatandaşlık düşüncesi programlarda giderek daha az yer bulmaya başlamıştır. Bu durum demokratik vatandaşlık, temel haklar, özgürlük ve eşitlik gibi değerlerden çok girişimci olarak ekonomik özgürlükler ve tercih özgürlüğü gibi değerlerin demokratik vatandaşlığı tanımlayan değerlere dönüşmesine neden olmuştur (Lundahl ve Olson, 2013). Ayrıca standartlaştırılmış sınavlardan alınan puanların eğitimde belirleyici faktör olarak görülmesinin bu durumla ilişkisine bakıldığında, demokratik kültür ve vatandaşlık anlayışı üzerindeki olumsuz etkiler daha da derinleşmektedir. Örneğin, kimi toplumlarda özellikle uluslararası standartlaştırılmış sınavlarda daha iyi sonuçlar elde etme kaygısıyla eğitim programlarından eleştirel düşünme ve vatandaşlık eğitimi gibi doğrudan demokratik kültürün gelişimine yönelik konular ve dersler zamanla ya çıkarılmış ya da daha az yer bulur hale getirilmiştir (Leistyna vd., 2004; Çelik, 2016; 2019).

Bu doğrultuda Giroux (2016) neoliberal eğitim uygulamalarını, öğrencileri işgücü olarak yetiştirmeyi ve aynı zamanda onlara politik ve entelektüel konfor anlayışını benimsetmeyi amaçlaması nedeniyle özellikle eleştirir. Neoliberal kültüre uygun olarak öğrencilerden beklenen, piyasanın bir elemanı olduklarında kendilerinden beklenen işi iyi şekilde yapmak ve onun dışında kalan unsurları sorgulamamak, bu unsurlar üzerine düşünmemek ve otoriteye itaat göstererek içinde buldukları sistemde kalmaya devam etmektir (Pucci, 2015). Böylece ortaya çıkan tabloda, bir akıl yürütme biçimi olan eleştirel düşünme önce okullarda ve böylece toplumun genelinde giderek yok olmaktadır (Giroux, 2016). Dolayısıyla eleştirel düşünme, akıl yürütme, toplumsal problemlere çözüm üretme gibi demokratik bir toplumun efektif katılımcıları olmak için gerekli birçok beceri ve kazanımın eğitimin içeriğinin ve süreçlerinin dışında bırakılması ya da zayıflatılması

neticesinde eğitim demokratik vatandaşlar yetiştirmekten uzaklaşıp öncelikle serbest piyasanın iş gücü ihtiyacını karşılayacak elemanlar yetiştirmeye odaklanmış durumdadır. Fakat neoliberal eğitim politikaları ve uygulamalarının kamusal gerekçelendirmesi ve kabulünü güçlendirmek adına genellikle eğitim hakkı, eğitimsel fırsatlar ve küresel rekabet gibi söylemler sıklıkla kullanılmaya ve uluslararası standart sınavlar da bu gerekçelendirmelerin aracı olarak işlev göstermeye devam etmektedir.

Kısaca, değinilen bu gibi sonuçlardan da anlaşılacağı üzere neoliberal kültür ve onun eğitim uygulamaları eleştirel düşünme becerileri gelişmiş, sorgulayıcı akıl yürütme yapabilen, sorunları tespit edip çözüm üretebilen ve böylece özgürleştirici bir demokratik kültüre katkı sağlayan gibi niteliklere sahip bireyler hedeflenmemektedir. Fakat vurgulandığı üzere bu gibi nitelikler, demokratik bir toplumun sağlıklı işleyişi açısından son derece hayatidir. Neoliberal eğitim politikaları ve uygulamaları demokratik değerlerin zayıflamasına ve hatta demokrasi düşüncesiyle uyumsuz değerlerin ve ideallerin yüceltilmesine neden olmaktadır ve bu durum demokrasilerin geleceğini tehlikeye atmaya devam etmektedir.

Eşitsizliklere Karşı İnsanileşme ve Özgürleşme

Freire (1998) serbest piyasa etiğinin global ölçekte tüm insanları, insanileşme olarak adlandırdığı etik amaçlıktan uzaklaştırarak kısıtladığını savunur. Bu nedenle, gündelik yaşam da dahil olmak insani olan her alanın ekonominin bir kolu haline getirilmesine karşı eyleme geçilmesi gerektiği düşüncesindedir, çünkü Freire (1998) ticaret özgürlüğünün insanileşme özgürlüğünün önüne geçmesinin hiçbir etik gerekçelendirmesi olamayacağını savunur. Bu görüşü onun insana bakış açısıyla da ilişkilidir. Freire (1998, 2000) için insan aynı doğa gibi sürekli bir oluş içindedir ve asla mükemmel değildir. Yani insan hiçbir zaman mükemmel tanımına ulaşmaz, fakat sürekli gelişmeye ve ilerlemeye devam eder. Freire bu yaklaşımını insanileşme kavramıyla ortaya koyar. İnsanileşme bu bakımdan, süreklilik anlayışı içinde her zaman daha ileri seviyede insan olmayı ifade eder. Yani mükemmellik derecesinde bir insan olmak mümkün olmamakla beraber, her zaman daha ileri seviyede bir insan olma durumu söz konusudur. Başka bir ifadeyle, Freire için insan sürekli değişen dünyada mükemmel olmayan, fakat dünya ile birlikte sürekli değişmeye devam eden bir varoluşla anlamlandırılır. Bu noktada insanın önemli bir etik sorumluluğu ortaya çıkar. Bu sorumluluk, insanın birlikte toplumları oluşturduğu diğerleriyle beraber eleştirel bir tavır üzerinden daha ileri seviyede insan olmaya yönelme ahlaki sorumluluğudur. Freire'nin bu etik gerekçelendirmesinin temelinde baskıcı düzen altında ezilen insanların özgürleşmesi fikri yatar. Daha ileri seviyede insanileşmenin yolu özgürleşmeden geçer. Bu nedenle Freire'nin baskı ve özgürleşme düşüncelerine değinmek yerinde olacaktır.

Toplumsal düzenler içinde eğer belirli bir kişi, grup ya da gruplar diğerlerinin insanileşme deneyimlerini kısıtlıyor veya engelliyorsa, bu durum Freire'nin (2000) anlayışında bir baskı durumu olarak ifade edilir. Yani baskıcı düzenler ve durumlar Freire için insanileşme önündeki temel engellerdir, çünkü kişileri özgürleşmekten uzaklaştırırlar. Fakat insanın etik sorumluluğu daha ileri seviyede insanileşmeye doğru sürekli ilerlemeyi gerektirdiği için, insanileşmeden uzaklaştıran her türlü koşul ve düzene karşı eylemde bulunmak da Freire için ahlaki bir sorumluluk anlamına gelir, çünkü değinildiği gibi insan olmanın

esasını insanileşme deneyimini gerçekleştirerek oluşturur.

Bu bakımdan Freire için özgürleşme kavramı eleştirel ve politik bir kavramdır ve aynı zamanda insanileşme olarak tanımladığı etik sorumluluğun da bir boyutunu oluşturur. Yani insanın bu etik sorumluluğu gereğince, baskı altında olanların baskıcı düzenlere karşı eyleme geçmesi özgürleşmenin esasını oluşturur (Freire, 2000). Yani Freire için özgürleşme, insanların içinde buldukları baskıcı toplumsal düzenlerden ve koşullardan kendilerini kurtarmasını ifade eder, çünkü Freire (2000) insanileşmeden uzaklaşmanın belirli toplumsal düzenler ve uygulamalardan kaynaklandığını savunur.

Fakat Freire'ye (2000) göre baskı altında bulunan ezilenlerin özgürleşmesi baskıcı düzenlerin koruduğu kişilerce gerçekleşmeyecektir. Bu nedenle, baskı altındakiler ya da ezilenler içinde buldukları koşulların eleştirel analizini yapmak, problemlerin kaynaklarını tespit etmek ve ardından daha insanileştirici ve özgürleştirici çözümler üretebilecek süreçleri deneyimlemek zorundadırlar. Böylece hem kendilerini hem de onlara baskı uygulayanları daha ileri seviyede bir insan olmaya zorlayacaklardır (Freire, 2000). Bu bakımdan Freire için özgürleşme yalnızca bireysel bir çabayı ve süreci ifade etmez. Başka bir ifadeyle, özgürleşmenin bir ortak çabanın sonucunda ortaya çıkması ve yine insanların tümünü daha ileri seviyede insanileşmeye götürmesi gerekir.

Bununla ilişkili olarak insanın bir diğer tanımlayıcı niteliği, bir parçası olarak içinde bulunduğu dünyanın ilerleyişine yön verebilme kabiliyetidir (Freire, 2000). Bu kabiliyeti de insana bir ahlaki sorumluluk yükler. Dünyanın değişimine bilinçli ve istedik bir yön verebilmek, insanın eleştirel tavrının bir parçası olmalıdır. Buna uygun olarak Freire (2000) insanın dünyaya yön verebildiği için tarih oluşturabildiğini, aksi halde diğer canlılar gibi dünyanın seyrine yalnızca uyum sağlayan bir canlı olarak tanımlanabileceğini düşünür.

Freire bilgi açıklamasını da insanın tarihselliği ve toplumsallığı üzerine kurar. İnsan sürekli değişim halinde olan dünya ile etkileşimi üzerinden öğrenmeye devam eder. Yani insanın somut deneyimleri bir tarihsellik içinde bilgi birikimini ortaya çıkarır. Fakat dünyanın sürekli değişim ve akış halinde olması gibi, insanın bilgisi de sürekli oluşum halindedir. Aslında insanın mükemmel olmayışının bir nedeni de bu görüşlerle ilişkilidir, çünkü sürekli akış halinde olan dünya ile etkileşim halinde olduğu için ne öğrenmeye devam eden insanın bilgisi mutlak noktada olabilir ne de öğrendikçe gelişen insan böyle bir akış içinde mutlak bir mükemmellik noktasına erişebilir. Buradan hareketle bilme eyleminin sürekli olduğu ve yine sürekli değişen dünyanın akışında bilginin de sürekli yeniden üretilmesi gerektiği ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle bilmek hiç sonu gelmeyen bir etkileşim, sorgulama ve araştırma anlamına gelir (Freire, 1985).

Bu bakımdan, Freire için önemli olan toplumsal problemlerin görünen yüzünü değil, köklerini kavrayabilmek ve dolayısıyla özgürleştirici çözümler üretebilmektir. Bu nedenle insanın toplumsallığı ve birlikte oluşturduğu tarihselliği çerçevesinde, kişi kendinden başkalarıyla diyalogu üzerinden daha ileri seviyede insanileşmeyi gerçekleştirir. Bu nedenle birlikte deneyim, insanileşmenin nasıl gerçekleşeceğini gösterirken aynı zamanda insan için başka bir ahlaki sorumluluk olarak da ortaya çıkar. Bu doğrultuda diyalektik düşünmenin önemli bir gereği, toplumsal problemleri tespit etmek ve kökenlerini analiz ederek insanlığın geneline odaklı çözümler üretebilmektir. Problemlerin tanımlanması ve çözüm üretilmesi özellikle yaşanan somut gerçeklerle ilişkilendirilerek ortaya

koyulmalıdır ve böylece tarihsel akışa özgürleştirici yön verebilme gerçekleştirilmelidir. Fakat bununla beraber hem doğanın hem de insanın sürekli ilerleme halinde olması da dikkate alındığında, toplumsal koşullara ve problemlere karşı eleştirel bir tavır takınmanın yalnızca tek seferlik bir eylem olarak ortaya çıkmayacağı ve insanın birlikte deneyimlediği sürece aktif bir tavır olarak sürdürülmesi gerektiği de anlaşılmaktadır. Bu bakımdan diyalektik düşünmek aynı zamanda eleştirel düşünmeyi ifade eden sürekli bir tavrıdır.

Özgürleşme ve Eğitim

Şimdi buradan hareketle, ortaya koyulan bu genel bakış açısının yukarıda ele alınan kuramın ortaya çıkardığı güncel toplumsal ve eğitimsel problemlerle ilişkisi kurulabilir. Öncelikle, neoliberalizmin özgür tercihlerde bulunma hakkına sahip tüketiciler olarak şekillenen bireyi ile Freire'nin eleştirel akılla özgürleşen ve insanileşen bireyi birbirinden tamamıyla farklı ve birbirine karşıt iki ayrı birey anlayışını ortaya koyar. Neoliberal kuram kendi çıkarını gözetken, diğer insanlarla ilişkilerini kâr-zarar hesabına göre düzenleyen ve dolayısıyla toplumsal eşitlik ve haklar gibi kaygıları olmayan bireyler yetiştirmeyi önceler. Fakat Freire'nin görüşlerinde ortaya çıkan birey ise toplumun bir bütün olarak özgürleşmesi için çabalayan ve bu amacın önünde duran tüm engelleri eleştirel bir tavırla analiz ederek diğerleriyle diyalogu üzerinden engellere çözüm üretmeye çalışan bireydir. Bu nedenle yalnızca kendi özgürleşmesi adına değil, toplum olarak bir bütün halinde özgürleşmeyi hedefler.

Yine bilgi açısından da değinmek gerekirse, Freire için bilgi bireysel olduğu kadar toplumsal anlamda da son derece önemlidir çünkü bilgi özgürleşmenin aracı olarak toplumsal baskı ve eşitsizliklere karşı durup onların üstesinden gelmeyi mümkün kılar. Neoliberalizmin bilgiye bakışı ise, bilginin ekonomik karşılığına bağlı bir değer taşımasıyla sınırlıdır. Yani bilgi satın alınabilir diğer ürünler gibi ticari bir nitelikte tanımlanarak, yapılan masrafın ya da yatırımın karşılığında ekonomik bir getirisi olduğunda değerli görülür. Başka bir ifadeyle neoliberal düşüncede bilgiye sadece ortaya çıkardığı ekonomik kazanç bakımından değer biçilir. Fakat Freire için bilginin değeri burada aranmamalıdır. Bilgi insanı özgürleştirdiği, insanı daha insani koşullara taşıdığı ve toplumsal eşitsizlikleri ve baskıcı düzenlemeleri ortadan kaldırdığı için değer taşır. Bu bakımdan bilgi insanileşmenin ve özgürleşmenin bir gereği olarak ifade edilebilir.

Freire'nin bilgi aktarımı yapma karakteristiğiyle ayrışan bankacı eğitim modelini eleştirmesinin bir nedeni de bununla ilişkilidir. Fakat Freire bankacı eğitim modeline karşı eleştirilerini yalnızca bilgi aktarımı yapması üzerinden yöneltmez. Bununla beraber, bankacı eğitim modelinin uygulamaya koyduğu öğrenme ortamı küçük bir toplumsal yapıdır. Bu yapı içinde öğretmen mutlak bilginin sahibidir ve doğru bildiklerini bilgisiz olan pasif alıcılara, yani öğrencilere aktarmaktadır. Böyle bir ortam haliyle öğretmenin mutlak otoritesini de beraberinde getirir. Bu nedenle Freire için bilginin aktarımı hatası kadar bu modelin benimsettiği otoriter toplumsal anlayış da antidemokratik ve baskıcı düzenlerin sürdürülmesinin aracı olarak işlev görür. Bu durumda öğretmen ve öğrenciler arasında bir diyalog durumu ortaya çıkmadığı gibi, bir öznenen karşısındaki nesnelere doğru tek taraflı bir bilgi aktarımı nedeniyle olası birlikte deneyimleme durumları da engellenir. Oysa, bilme süreci ve bunun sonucunda ortaya çıkan bilgi bilişsel işleyişin öznel bir ürünü olmaktan ziyade tarihsel ve kültürel öğeleri de içeren, mutlaklık ölçütü

toplumsal uzlaşma dayanan ve bu nedenle de belirli bir düzeyde olumsuzluk içeren bir süreçtir. Bunun aksine, bilginin olumsal doğasını dikkate almaması, kendisine aktarılan bilginin doğruluk değerinin farklı epistemik inançlarla donatılmış özneler aracılığıyla gerekçelendirmesi gerektiği, bilgiyi olası tüm şüphe durumlarından arındırılmış bir mutlaklık düzeyinde içselleştirmesi gerektiği salık verilen özne, özgürleşme ve insanileşmenin zorunlu koşulu olan diyalektik öğrenme ilişkisinin bir tarafı olmaktan alıkonulur (Yağanak ve Avcı, 2019). Böyle bir öğretim ortamında özgürleşme ve insanileşme sürekliliğinin gerçekleşmesi için gerekli eleştirel bakış açısı ve becerilerin öğrenciler tarafından kazanılması neredeyse imkansızlaşır. Böylece baskıcı düzenin devamlılığını sağlamaya yatkın bir öğretim gerçekleşmiş ve bu haliyle bankacı eğitim modeli baskıcı düzenlerin pedagojisini temsil eder hale gelmiş olur.

Bu noktada önemli bir unsura da değinmek gerekir. Tabii ki bir eğitim ortamında öğretmen öğretim yapılan ilgili konuya dair bir takım içerik ve bilgiler paylaşacaktır. Buradaki ayırım öğrenme ortamında öğretmen tarafından sunulan bilgilere ve görüşlere karşı öğrencilerin eleştirel akıl yürütmeleri üzerinden aktif katılımın sağlanmasıyla öğrenmenin gerçekleştirilmesidir. Bankacı eğitim modeline karşı eleştirilerin odağı öğretmenin bilgi paylaşmasından çok, mutlak doğruluk anlayışı ve sorgulanmaz bir yöntemle bilgi aktarımı yapmasıdır. Yani öğrencilerin pasif alıcılar olarak baskı ve kontrol altında tutulması ve sorgulayıcılık yerine kabulleniciliğin benimsetilmesi eleştirilerin önemli bir noktasıdır. İşte tam da bu nedenle bankacı eğitim modelinin toplumsal bir pedagoji olarak neoliberal düzenler gibi baskıcı yapıları sürdürmeye hizmet ettiği rahatlıkla görülebilir.

Buna karşın, değinildiği gibi Freire insanı mükemmelliğe ulaşmış bir varlık olarak tanımlamaz ve aksine insanın sürekli gelişmeye ve ilerlemeye devam ettiğini savunur. Bu nedenle insanileşme anlayışı Freire'nin pedagojik yaklaşımında özel bir önem taşır. İnsanileşmenin bir parçası da mevcut politik düzenin baskıcı unsurlarını ve eşitsizlik üzerine kurulu yapılarını pedagojik bir problem olarak eleştirel bir analizle işleyebilmeyi gerektirir. Eğitimin özgürleştiriciliği ve insanileştiriciliği bu ilerleme sürecinin bir parçası olmasına bağlıdır. Yani, sürekli gelişmeye devam eden insan için problemler de süreklilik içinde karşısına çıkmaya devam edecektir. Fakat burada esas pedagojik kazanım, eleştirel ve özgürleştirici tavrın olaylara ve durumlara karşı bir insanileşme aracı olarak kullanılabilmesi becerisinin ve yaklaşımının kazanılmasıdır. Bu bakımdan Freire'nin problem tanımlayıcı eğitim modeli salt bir pedagojik yöntem olarak görülmemelidir. Aksine belirli toplumsal koşullar altında ortaya çıkan durumlar ve olaylara karşı bir bakış açısı ve eleştirel bir tavır olarak görülmelidir (Roberts, 2017). Başka bir ifadeyle, problem tanımlayıcı eğitim modeli mevcut toplumsal düzene dair problemlerin önce tanımlanması ve ardından analiz edilerek çözüm üretecek fikirler geliştirilmesi gibi bir süreci içerir. Bu bakımdan insana yakışır bir hayatla ilişkili problemlerin farkına varabilmek de eğitim yoluyla kazanılabilecek bir bakış açısı olarak ifade edilebilir.

Buradan hareketle, eğitimde öğrencilerin eleştirel kapasitelerinin ve bilimsel kavrayışlarının geliştirilmesine özel bir yer verilmelidir. Aynı zamanda toplumsal problemlerin ardındaki yapısal sorunların, demokratik bir toplumsal düzenin önündeki engellerin ve tüm baskı unsurlarının fark edilebilmesi, analiz edilebilmesi ve üstesinden gelinbilmesi için gerekli bilgi ve donanımı kazandırmak eğitimin amaçları içinde önemli bir yer tutmalıdır. Bu anlayış eğitim süreçlerine de yansımalıdır. Örneğin eğitimde çeşitli

toplumsal problemlere karşı farkındalık geliştirmek ve eleştirel bir tavırla önce problemin nedenlerini analiz etmek ve sonra problemin çözümüne yönelik bilimsel akıl yürütmeye dayalı eşitlikçi çözüm önerileri geliştirmek önemli bir yaklaşımdır.

Fakat neoliberal politikalarla şekillenen eğitim uygulamaları eşitsizliklerin nedenlerine, yoksulluk gerçeğine ya da benzeri toplumsal problemlere yer vermemekle beraber, değinildiği gibi eşitsizliklerin kaçınılmazlığını ve işlevselliğini benimseten bir yaklaşımı izlemektedir. Eğitim yalnızca ekonomik bakış açısıyla değerlendirilmektedir. Buna karşın Freire uygulamanın teoriden ve ekonomik üretimin politik üretimden ayrı tutulmasına katılmaz (Roberts, 2003). Freire'nin insanileşme ve özgürleşme sürecini her bir bireyin iyi oluşu ve böylece toplumsal iyi oluşa doğru bir ilerleme olarak görmesi, hiçbir ayırım gözetmeksizin demokratik kültürün nihai olarak toplumun tümüne eleştirel bir tavırla birlikte yayılmasını amaçlaması ve evrensel bir etik prensip olarak insanileşmeyi herkes için değerli görmesi gibi karakteristikler bir arada düşünüldüğünde Freire'nin özgürlüğü herkesin eşitliğiyle bütünleştiren demokratik bir düşünür olarak önemli bir yeri olduğu açıktır.

Sonuç

Sonuç olarak giderek minimize olan devlet ve etkisi giderek artan serbest piyasa, demokratik kültürün zayıflamasına neden olmuştur ve ortaya çıkan yönetim anlayışında büyük şirketler kendi güçlerini korumaya devam eden bir ekonomik işleyişi sürdürmeye çalışmaktadır (Abendroth ve Pertfilio, 2015; Chomsky, 1999, 2016). Chomsky (1999) tarafından vurgulandığı gibi, neoliberal uygulamaların arkasındaki temel güdülerden biri, vatandaşların vergileriyle biriken kamusal kaynakları herkesin faydasına kullanmak yerine serbest piyasanın temsilcilerine aktararak daha fazla ekonomik kazanç sağlamalarına yardımcı olmaktır. Eğitim de bu anlayışın etkisi ve kontrolü altında kalmaya devam etmektedir. Eğitime hâkim olan neoliberal politikalar ve düşünüş biçimi yalnızca eğitim sistemi üzerinde etkili olmakla kalmayarak, zamanla toplumsal bir pedagojik etkiye kavuşmuştur. Eğitimin kuşatma altında olduğunu vurgulayan Aronowitz ve Giroux'un (1985) bu vurgusuna atfen, onlardan yaklaşık yirmi yıl sonra Sleeter vd. (2004) eğitimin daha da güçlü şekilde kuşatma altında olduğunu ifade eder. Fakat bu ifadeden bu yana geçen yaklaşık bir diğer yirmi yılın sonunda tekrar rahatlıkla söylenebilir ki, eğitim her zamankinden daha da güçlü bir kuşatma altındadır.

Politik güce sahip bir azınlık zayıflatılmış çoğunluğa karşı politikalar ve uygulamalar üzerinden yönetsel üstünlük kurduğunda demokratik düzenler plütokraziye dönüşme tehlikesiyle karşı karşıya kalır (Dewey, 2007). Bunun bir başka boyutu olarak ifade edilebilir ki, eğer demokratik bir toplumun eğitim sistemi yeni nesilleri demokrasi kültürünü kavrayacak ve geliştirecek şekilde yetiştiremiyorsa demokrasilerin plütokraziye dönüşmesi daha da kaçınılmaz hale gelebilir. Dewey'in bu haklı kaygısı günümüzde artık toplumsal yaşamın her alanına nüfuz etmiş olan neoliberal politikalar dikkate alındığında çok ciddi bir tehlike olarak görülmelidir. Freire otoriter ve antidemokratik neoliberal uygulamaları ve ortaya çıkardığı eşitsizlikleri haklı olarak eleştirir ve açıkça karşı çıkar. Dewey ve Freire'ye kulak verildiğinde, eşitlikçi demokrasilerin devamının mümkün kılınması adına eğitim politikalarının ve uygulamalarının yeniden değerlendirilmesinin hayati olduğu açıktır.

Şüphesiz, Freire'nin hedeflediği toplumsal değişimlerin kısa sürede ve kolayca olmayacağını görmek zor değildir. Mevcut antidemokratik düzenlemelerden faydalananların beklenen değişimin önünde bir engel olarak yer almaları şaşırtıcı olmayacaktır, çünkü mevcut baskıcı düzenlemeler bu kimselere ayrıcalıklı güçler tanımaya devam edecektir. Örneğin Freire'nin özel bir önem verdiği hakları ellerinden alınmış tarım çalışanlarına karşı toprak üzerinde hakimiyet kurmuş olanlar ya da alım gücü giderek düşen az gelirlilere rağmen kar oranlarını sürekli arttırmayı gözeten küresel şirketlerin temsilcileri gibi eşitsizliklerden faydalananlar, Freire'nin ifadesiyle ezilenlerin her zaman karşısında durmaya devam edeceklerdir. Bu nedenle özgürleştirici ve insanileştirici eleştirel tavır ve eylem, bilinçli ve sabırlı bir ilerleme azmini de gerekli kılar.

Bu bakımdan eşitlikçi demokratik toplumlar için eğitimin son derece önemli bir yeri vardır. Şüphesiz, eğitim toplumsal düzenlerden bağımsız şekilde ele alınamaz. Politik, ekonomik ve toplumsal tüm boyutlara dair problemlere yer vermeyen, ilgili problemlere karşı adalet odağında demokratik çözümler üretmeye katkı sağlayamayan, bilimsel ve eleştirel düşüncesini eyleme dönüştürebilen bireyleri yetiştiremeyen ve dolayısıyla demokratik kültürün gelişimine katkı sağlayamayan bir eğitim kaçınılmaz olarak adaletsizliği, eşitsizliği ve antidemokratikleşmeyi ortaya çıkaracaktır. Fakat ortaya çıkan bu durumlar neoliberal varsayımın vurguladığı gibi kaçınılmaz gerçekler değil, aksine demokrasiden uzaklaşılması için ortaya çıkan kaçınılmaz sonuçlardır.

Kaynakça

- Abendroth, M. & Portifilio, B. (2015). Introduction. M. Abendroth & B. Portifilio (Ed.), *Understanding neoliberal rule in higher education*, ix-xvii. Charlotte: Information Age Publishing.
- Amable, B. (2011). *Morals and politics in the ideology of neoliberalism*. *Socio-Economic Review*, 9(1), 3-30.
- Apple, M. W. (1996). *Cultural politics and education*. New York: Teachers College Press.
- Apple, M. W. (1999). *Freire, neoliberalism and education*. *Discourse: Studies in the Cultural Politics of Education*, 20(1), 5-20.
- Aronowitz, S. & Giroux, H. (1985). *Education under siege: The conservative, liberal and radical debate over schooling*. South Hadley: Bergin & Garvey.
- Bloom, P. (2017). *The ethics of neoliberalism: The business of making capitalism moral*. New York: Routledge.
- Brown, P. & Lauder, H. (2006). Globalisation knowledge and the myth of the magnet economy. *Globalisation, Societies and Education*, 4(1), 25-57.
- Brown, W. (2015). *Undoing the demos: Neoliberalism's stealth revolution*. Cambridge: MIT Press.
- Chomsky, N. (1999). *Profit over people*. New York: Seven Stories Press.
- Chomsky, N. (2016). *Who rules the world?* New York: Metropolitan Books.
- Centeno, M. A. & Cohen, J. N. (2012). The arc of neoliberalism. *Annual Review of Sociology*, 38, 317-340.
- Condron, D. J. (2011). Egalitarianism and educational excellence: Compatible goals for affluent societies?, *Educational Researcher*, 40(2), 47-55.
- Çelik, R. (2016). A historical/political justification for the need for multicultural citizenship

- education and educators: The case of Turkey and the European Union. *Sustainable Multilingualism*, 9, 14-31.
- Çelik, R. (2019). Justice, education, and democracy: A criticism of neoliberalism. *Philosophia: International Journal of Philosophy*, 20(2), 180-196.
- Davies, B. & Bansel, P. (2007). Neoliberalism and education. *International Journal of Qualitative Studies in Education*, 20(3), 247-259.
- Dewey, J. (2007). *Democracy and education*. Middlesex: Echo Library.
- Freire, P. (1985). *The politics of education: Culture, power, and liberation*. Westport: Bergin & Garvey.
- Freire, P. (1998). *Pedagogy of freedom: ethics, democracy, and civic courage*. Lanham: Rowman & Littlefield.
- Freire, P. (2000). *Pedagogy of the oppressed*. New York: Continuum.
- Giroux, H. A. (2016). *Dangerous thinking in the age of new authoritarianism*. New York: Routledge.
- Giroux, H. A. (2017). *The terror of neoliberalism: Authoritarianism and the eclipse of democracy*. New York: Routledge.
- Harvey, D. (2005). *A brief history of neoliberalism*. New York: Oxford University Press.
- Holborow, M. (2012). Neoliberalism, human capital and the skills agenda in higher education: The Irish case. *Journal for Critical Education Policy Studies*, 10(1), 93-111.
- Leistyna, P., Lavandez, M. & Nelson, T. (2004). Introduction – Critical pedagogy: Revitalizing and democratizing teacher education. *Teacher Education Quarterly*, 31(1), 3-15.
- Lundahl, L. & Olson, M. (2013). Democracy lessons in market-oriented schools: The case of Swedish upper secondary education. *Education, Citizenship and Social Justice*, 8(2), 201-213.
- McAfee, N. (2017). Neo-liberalism and other political imaginaries. *Philosophy and Social Criticism*, 43(9), 911-931.
- McCarthy, J. & Prudham, S. (2004). Neoliberal nature and the nature of neoliberalism. *Geoforum*, 35(3), 275-283.
- Marginson, S. (1995). Markets in education: A theoretical note. *Australian Journal of Education*, 39(3), 294-312.
- Proctor H. & Aitchison, C. (2015). Markets in education: ‘School choice’ and family capital. G. Meagher & S. Goodwin, (Ed.), *Markets, rights and power in Australian social policy*, 321-340. Sydney: Sydney University Press.
- Pucci, A. R. (2015). The consumed university: Neoliberalism in academy. M. Abendroth & B. Portifolio (Ed.), *Understanding neoliberal rule in higher education*, 3-20. Charlotte: Information Age Publishing.
- Roberts, P. (2003). Pedagogy, neoliberalism and postmodernity: Reflections on Freire’s later work. *Educational Philosophy and Theory*, 35(4), 451-465.
- Roberts, P. (2017). Paulo Freire. *Oxford research encyclopedia of education*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190264093.013.10>
- Schlicht, R., Stadelmann-Steffen, I. & Freitag, M. (2010). Educational inequality in the EU: The effectiveness of the national education policy. *European Union Politics*, 11(1), 29-59.
- Sleeter, C., Torres, M. N. & Laughlin, P. (2004). Scaffolding conscientization through inquiry

in teacher education. *Teacher Education Quarterly*, 31(1), 81-96.

Yağanak, E. & Avcı, Sarper S. (2019). Sosyal Epistemoloji, Eleştirel Düşünce ve Eğitim İlişkisi Üzerine Bir İnceleme, içinde *Toplum, Siyaset ve Etik: Felsefi Soruşturmlar*, (Ed. E. Yağanak ve A. Umut Hacıfevzioğlu), Bursa: Sentez Yayıncılık